

A GAZDASÁGI SIKER MEGHATÁROZÓI. CSEH KÖZTÁRSASÁG 1989–1992

Elméleti fogalmak és hipotézisek

Ritkán adódik lehetőség arra, hogy empirikusan nyomon kövessünk társadalmi változásokat¹ vagy legalábbis leglényegesebb jellemzőiket adott generációk tagjainak életútjában. Kelet-Európa országainak háború utáni politikai és társadalmi evolúciója és kiváltképp mai posztkommunista átalakulásuk éppen ezzel a kivételes alkalommal szolgál. A társadalmi rétegződés néhány kutatója (pl. Szelényi—Treiman 1991) hangsúlyozza is, hogy a posztkommunista átalakulás a társadalmi változások feltételeit tanulmányozó szociológusok számára szinte „természetes kísérletet” jelent, hiszen kétségtelen, hogy egy generáció életében mélyrehatóan átalakul a politikai rendszer, az intézmények rendszere, a társadalmi struktúra, csakúgy mint a hitek, szokások, életstratégiák és értékorientációk rendszere. Habár a társadalmi változások kutatása nem szűkíthető le a társadalmi mobilitás tanulmányozására, a mobilitáselemzésből vett példa mégis világos. „Ha összehasonlítjuk, hogy ki boldogult 1989 előtt, illetve ki boldogul 1989 után, és a különböző időpontok közti összehasonlítást megismételjük több országban, amelyekben az 1989-es átalakulás némileg eltérő módon történt, jó lehetőségünk lesz arra, hogy megállapítsuk, mennyire és milyen módon fontos az intézményi és a strukturális elrendezés” (Szelényi—Treiman 1991: 277).

A posztkommunista átalakulásnak, a társadalmi változás e sajátos formájának tanulmányozását azonban láthatóan befolyásolja a „szocializmus” szociológiai elméletének mai állapota és a posztkommunista átalakulás főbb jellemzőit előrejelző általános elmélet hiánya. Ha azokat a meglehetősen szigorú feltételeket vesszük alapul, amelyeket Lenski támasztott (1988) a társadalomtudományi elméletekkel szemben, megállapíthatjuk, hogy a jelenleg igénybe vehető elméletek között meglehetősen kevés (többnyire makrogazdasági) koncepció született a központilag tervezett (redisztributív) gazdasági modellből piacgazdaságba való *átmenet* leírására (lásd pl. Kornai 1990).

A szociológiát többen bírálják a posztkommunista átalakulásról szóló általános elmélet hiánya miatt². Úgy vélik, azért nem született még meg ez az elmélet, mert azok a szociológusok, akik a volt szocialista országokban történt változásokat kutatták, soha nem foglalkoztak komolyan megalkotásával. Ez ellen azonban felhozható az az érv, hogy erre már történtek kísérletek (lásd pl. Nee, 1989; 1991; Szelényi 1988; 1991; Szelényi—Treiman 1991), és visszhangra is találtak (Kolosi—Róna-Tas 1992). Úgy tűnik, a probléma más jellegű. A központi tervezésű gazdaságból a piacgazdaságba való átmenet gazdasági elméletei a klasszikus (liberális, konzervatív, neokonzervatív) gazdasági elméletekre támaszkodnak, amelyek függetlenül attól, hogy mennyire haj-

lunk az elfogadásukra, általános érvényre tartanak igényt. A hiánygazdaság (Kornai 1980; 1992) nagyon befolyásos és alapos elmélete is, melynek érvényességét soha komolyan nem kérdőjelezték meg, hozzájárul ahhoz, hogy a volt szocialista országokban mostanság végbemenő változásokat egyszerűen úgy tekintsük, mint *átmenetet* a redistributív, központilag tervezett gazdaságból a piacgazdaságba.

A szocializmus gazdasági és politikai rendszerei — minthogy „előírt” módon épültek fel — alapvető jellemzőikben hasonlítottak egymásra, annál nagyobb volt az eltérés az egyes kommunista országok között a társadalmi, kulturális és értékrendszer tekintetében, legfőképp a történelmi és kulturális kontextusok különbözősége miatt. Ezért aztán nehéz feltételezni, hogy lehetséges lesz olyan többé-kevésbé *univerzális* magyarázó séma, amely megállja a helyét és elméleti hipotéziseket nyújthat mind az államszocialista társadalmi rendszer fejlődésének és kikristályosodásának elemzésére, mind a posztkommunista átalakulás magyarázatára, hacsak nem tartjuk elfogadhatónak az általánosítás olyan magas szintjét, amely lehetetlenné tesz bármiféle operacionalizálást, illetve a hipotézisek empirikus vizsgálatát.

Ezt a meglehetősen pesszimista álláspontot alátámasztja a posztkommunista átalakulás empirikus kutatását elméleti hipotézisekre alapozó kísérletek tipikus sorsa. Az átalakulás alapvető jellemzőire vonatkozó legáltalánosabb hipotézisek lényegileg összhangban vannak egymással, és az egyes szerzők által megfogalmazott hipotézisek aligha kérdőjelezhetők meg.

Más a helyzet az átalakulás egyes szegmenseire, az egyenlőtlenség, a társadalmi rétegződés, a mobilitásminták konkrét változásaira és az e változásokat előidéző mechanizmusokra vonatkozóan megfogalmazott, specifikusabb hipotézisekkel.³ Ezek a hipotézisek általában nem bírnak el egy egyszerű empirikus tesztet sem, ha nem azon ország adataival ellenőrzik, amelyben eredetileg megalkották őket, hanem más országok adataival. Úgy tűnik, a várakozásokat nagymértékben befolyásolja a helyileg eltérő (szociális, kulturális, politikai) tapasztalat, amely fontos szerepet játszott a hipotézisek megfogalmazásában, legyen szó akár analitikus, akár fenomenológiai tapasztalatról.

A kelet-európai országokban az egyenlőtlenség és a társadalmi rétegződés tekintetében bekövetkezett változások elemzései közül a Victor Nee (1989; 1991) és Szelényi Iván (1988; 1990) által megfogalmazott elméleti hipotéziseket idézik legtöbbször. A fent említett tényeket figyelembe véve érthető, hogy a posztkommunista átalakulás legáltalánosabb és legszélesebb körben elfogadott jellemzése erősen közgazdasági színezetű. Nee például a következőt írja:

„Az államszocialista redistributív gazdaságban a hatalom, amit az erőforrások felett való rendelkezésként határozzunk meg, a redistributív hierarchiában elfoglalt pozíció függvénye. (...) A piaci átmenet elmélete (Nee 1989) azt tartja, hogy amint a javak és szolgáltatások elosztása átkerül a piacra, a hatalmat egyre inkább a csere közvetíti, s kevésbé az adminisztratív döntés. Következésképpen, a hatalmat nem monopolizálják már az újraelosztók, hanem jobban eloszlik a gazdaságban és a társadalomban” (Nee 1991: 267).

Ebből adódóan „ha a redisztribúcióból a piaci mechanizmusba való átmenet során változás következik be az erőforrások allokációjának és elosztásának módjában, akkor az átmenet valószínűleg megváltoztatja a rétegződés rendjét” (Nee 1989: 663).

Ezeknek az általános és kétségtelenül teljesen elfogadható kiinduló feltevéseknek az alapján azonban nagyon eltérő várakozások fogalmazhatók meg, amelyek tükrözik azt a „történelmi időt” és a helyet, amelyre vonatkoznak. A nagyon korlátozott érvényességű várakozás egyik példája az, amely a gazdasági egyenlőtlenség és a „termelők”, illetve az „elosztók” relatív társadalmi-gazdasági pozícióinak változásához kapcsolódik. Nee azt a következtetést vonja le elméletéből, hogy az újraelosztó szférában birtokolt pozíció jelentőségének fokozatos csökkenésével és a az újraelosztók másokkal szemben élvezett (formális és informális) privilégiumainak fokozatos eltűnésével csökken az egyenlőtlenség az újraelosztók és a közvetlen termelők között. Ennek oka Nee szerint az, hogy a nagy hatalmú újraelosztó struktúrák piaci tranzakciókkal való fokozatos helyettesítésével párhuzamosan a közvetlen termelők nagyobb arányban részesednek a többlettermékből, a volt újraelosztók pedig elvesztik profitrészüket. Ezért Nee feltételezi, hogy az egyenlőtlenségek csökkenését várhatjuk a parancsgazdaságból a piacgazdaságba való átmenet során (Nee 1989; 1991). Ezt a meglepő következtetését Nee szerint nemcsak saját, Kína tipikus vidéki régióiban végzett kutatásainak adatai igazolják, hanem megerősítik a posztkommunista világban végzett más kutatások is.⁴

A meghökkentő következtetést, mely szerint a posztkommunista átalakulás egyik jellemzője az egyenlőtlenségek csökkenése, sokan bírálták a kelet-európai országokban mostanában végzett vizsgálatok adatainak elemzése alapján (pl. Kolosi—Róna-Tas 1992). E tanulmányok következtetései megkérdőjelezik a „piaci átmenet általános elmélete” néhány lényegi elemének érvényességét. Rámutatnak, milyen veszélyes lehet, ha sajátos történelmi, gazdasági, kulturális és társadalmi körülmények között végbemenő társadalmi folyamatok vizsgálata alapján levont következtetéseket megalapozatlanul általánosítanak, kiterjesztve a posztkommunista világ egészére.

Ugyancsak komoly probléma az, hogy a hipotézisek rutinszerű — az empirikus elemzés eredményeivel való összevetés révén történő — falszifikációját hogyan lehet az általános elmélet megalkotási folyamatának produktív mozzanatává tenni. A „mindent vagy semmit” aligha termékeny megközelítés a posztkommunista átalakulás általános elméletének kidolgozása során. Én inkább az elméletek „részenkénti” falszifikációját és módosítását tartanám célszerűnek, azaz az általános elméletek vitathatatlan elemeinek elfogadását és azon elemek módosítását, melyek érvényessége megalapozottan megkérdőjelezhető.⁵ Nem gondolom tehát, hogy Nee jó irányban halad, amikor az általa kidolgozott „piaci átmenet elméletének” elvetését ajánlja arra az esetre, ha a kelet-európai rétegződés-vizsgálatok azt mutatnák, hogy az újraelosztás volt káderei sikeresen kísérik meg mindazon előnyeik megtartását, amelyekkel egykor mint az elosztó osztály tagjai rendelkeztek. Habár Kolosi és Róna-Tas (1992), illetve Domanski és Heynes valóban megkérdőjelezik számos lényegi ponton Nee piaci átmenet-elméletét, mégis feltehető, hogy néhány elemét továbbra is érdemes alaposabban vizsgálni és módosítani, különösen a kelet-európai társadalmak 1989 utáni rétegződési

változásainak összehasonlító kutatására kidolgozott hipotézisek fényében (Szelényi—Treiman 1991).

A posztkommunista átalakulás tanulmányozásával kapcsolatban Nee egyik legvitatottabb hipotézise a „termelők” és az „redisztributorok” relatív pozícióinak változására vonatkozó előrejelzése. Eszerint a piacgazdaságba való átmenet folyamán az államszocialista rendszer ún. redisztributorai („káderek”) elvesztik eredeti privilégiumaikat és a jövedelemelosztásban elfoglalt előnyös pozíciójukat. Ez azért következik be, mert csökken a politikai tőke szerepe, ezzel szemben megnő a gazdasági tőke és a piac szerepe. Továbbá a volt „kádereknek” nincsenek sajátos előnyeik (az „emberi tőke” kivételével), amelyek megkönnyítenék a magánvállalkozók csoportjába való bejutásukat (Nee, 1989).

Nee később némileg módosította elméletének ezt az aspektusát (Nee 1991). A módosítás lényege azonban nem az volt, hogy — mint várható lett volna — a gazdasági és társadalmi átalakulást összekapcsoló tényezőket kereste, amelyek egyébként valószínűleg a rétegződés rendszerének átalakulásában találhatók. Hipotéziseiben Nee figyelmen kívül hagyja a speciális egyéni mobilitási minták fontos kérdését, és olyan csoportok gazdasági perspektíváit hangsúlyozza, amelyek a piacgazdaságba való átmenet eredményeként *kollektív* társadalmi-gazdasági mobilitáson mennek keresztül. Tehát úgy tűnik, szociológiailag releváns kérdéseket elhanyagol, amelyek bonyolultak ugyan, de amelyekre a szociológiának, ha szembe akar nézni a posztkommunista átalakulással, választ kell adnia. Fel kell tennie például azt a kérdést, hogy mely mobilitási minták (kollektívek és egyéniek) jellemzőek a posztkommunista átalakulásra és melyek kapcsolódnak gazdasági sikerhez. Ha például a magánszektorba való mobilitás sokkal aszimmetrikusabb jövedelmi görbéket ígér, mint az állami szférában lehetséges felfelé mobilitás, akkor ez mélyrehatóan szegmentálni fogja a munkaerőpiacot. Ez a folyamat viszont nemigen egyeztethető össze azzal az elképzeléssel, hogy a posztkommunista átalakulással a társadalom a nagyobb fokú univerzalizmus irányába mozdul el, és a rétegződési folyamatot egyre mélyebben áthatják a meritokratikus elvek.

Mindenesetre meg kell határozni, hogy melyek azok a jellemzők (egyéni és csoport szinten), amelyek a felfelé mobilitást és a társadalmi-gazdasági sikert előrejelzik, és melyek azok a tulajdonságok, amelyek, ellenkezőleg, a lefelé mobilitásnak és a relatív társadalmi-gazdasági státus meggyengülésének elsődleges okai. Ezen az úton haladva az elemzés a posztkommunista átalakulás egyik kétségtelenül meghatározó kérdésére fog választ keresni. Arra, hogy a posztkommunista átalakulás olyan társadalmi változás-e, amely változást hoz a társadalom rétegződési rendszerében, azaz nemcsak a társadalmi, gazdasági egyenlőtlenségek mértékében, hanem az egyenlőtlenségek új dimenzióit kialakító folyamatok jellegében is? Ha igen, melyek e változás általános paraméterei, és az új rétegződési rendszer mely jellegzetességeit lehet előrejelezni az átalakulás egyes szakaszaira?

A rétegződési rendszer átalakulásának vizsgálatához az egyik legígéretesebb elméleti megközelítés az egyének és a népesség sajátos csoportjai rendelkezésére álló tőke

(vagyon) különböző formáinak fogalma. Az átalakulás folyamán ezek a tőkék a *mobilitási* esélyek, valamint a társadalmi-gazdasági státus javítására használhatóak fel (befektethetőek, konvertálhatóak stb.). E megközelítés olyan stabil alapokra épül, mint a *gazdasági tőke* klasszikus interpretációja és az *emberi tőke* (Mincer, 1958; Schultz, 1963), a *kulturális tőke* (Bourdieu, 1977; DiMaggio és Mohr, 1985) és a *társadalmi tőke* (Bourdieu, 1986) szociológiai értelmezése. Különlegesen szilárd alapot jelent *Pierre* Bourdieu-nek a *tőke különböző formáiról* szóló szociológiai elmélete (1986), amelyben a tőke fogalmát a társadalmi kapcsolatok vonatkozásában nagy általános magyarázó erővel ruházta fel.

„A tőke, amelynek tárgyasult vagy testet öltött formáiban időre van szüksége a felhalmozódásra, és amely mint potenciális profittermelő és önmagát azonos vagy bővített formában újratermelő képesség, magában hordja a törekvést létezési formáinak fenntartására, a dolgok objektivitásába beírt erő, és ezért semmi sem lehetséges vagy lehetetlen ugyanolyan mértékben. A tőke különböző típusai és altípusai eloszlásának struktúrája egy adott pillanatban a társadalmi világ immanens struktúrája, azaz a világ valóságába beírt kényszerek összessége, amelyek tartósan irányítják működését, meghatározva a tevékenységek esélyét a sikerre. Igazából lehetetlen a társadalmi világ struktúrájáról és működéséről számot adni, ha nem vezetjük be újra a tőke minden formáját, azaz nemcsak a gazdasági elmélet által elismert formáját” (Bourdieu, 1986: 241–242).

Ha a tőke különböző formái fogalmát a posztkommunista átalakulás során a rétegződési rendszerben végbemenő változások szociológiai elemzésére alkalmazzuk, lényegében két tézist fogalmazhatunk meg.

1. A politikai rendszer változása, valamint a piacgazdaságba való fokozatos átmenet következményeként a tőke bizonyos formáinak feltűnő felértékelődése figyelhető meg (gazdasági tőke, emberi tőke), míg a tőke más formái meglehetősen leértékelődnek (politikai tőke).

2. A posztkommunista átalakulás folyamata együtt jár a tőke különböző formáinak kölcsönös átváltásával.⁶ Azokat a tőkéket, amelyeket relatíve nagyra értékelték az államszocializmus körülményei között, de amelyek leértékelődhetnek a demokratikus piaci rendszerben, az átmenet időszakában valószínűleg át fogják váltani olyan előnyökre, amelyeknek várhatóan nő a gazdasági sikerértékük. Például jelentős politikai vagy társadalmi tőke birtokosai⁷ kétségtelenül mindent megtesznek majd, hogy ezen összetartozó tőkéiket gazdasági tőkére váltsák. Ugyanakkor az is várható, hogy azok az egyének, akik a múlt rezsimben magas státus-inkonzisztenciától szenvedtek, igyekezni fognak a rendelkezésükre álló tőkék átváltásával státus-konzisztenciájukat felújítani.⁸

A „piaci átmenet elmélete” nem tarthat igényt arra, hogy a posztkommunista átalakulás elsődleges szociológiai elmélete legyen, ha explicit módon nem tartalmazza az egyenlőtlenségek újratermelődését magyarázó társadalmi folyamatokat és mechanizmusokat. Meg kell próbálnia összekapcsolni a kollektív jövedelmi mobilitás értelmezését az egyéni mobilitási minták értelmezésével, illetve a rétegződési rendszer jellegében bekövetkezett változás elemzésével.⁹

A következő elemzést sok tekintetben Kolosi és Róna-Tas vizsgálata (1992) inspirálta, és meglehetősen mérsékelt célokat tűz maga elé. Kísérletet tesz annak a hipotézisnek a vizsgálatára, amely a jövedelmi egyenlőtlenségek *növekedését* jósolja a posztkommunista átalakulás során. Ez abból az általánosabb feltevésből következik, hogy az újraelosztó gazdaságnak két jellemző tulajdonsága volt — a) szélsőséges egalitarianizmus, mely a népesség abszolút többségét érintette, és b) a jövedelmi és anyagi privilégiumok rendszere a népesség egy nagyon szűk csoportja számára. A piaci elvek térhódítása a gazdaságban, illetve a vagyon- és jövedelemeloszlásban az egyenlőtlenség számottevő növekedéséhez vezet. A volt újraelosztó osztály privilégiumainak eltűnésével kétségtelenül csökken az egyenlőtlenség az egyik dimenzióban. Ugyanakkor azonban egyértelmű, hogy a magánszektor megnyílik, a munkaerőpiac kikristályosodik és szegmentálódik, a magánvállalatokban (különösen külföldi tőkével működő vállalatoknál) nőnek a munkalehetőségek, s végül az állami szektor bérei és a díjazás kritériumai fokozatosan adaptálódnak a munkaerőpiac gyorsan változó körülményeihez. Ezek csak a legfontosabb elemek, melyek óhatatlanul a bér- és jövedelem-egyenlőtlenségek növekedését fogják eredményezni.

Ezenkívül elméleti és operacionalizált hipotéziseket kell megfogalmazni, arra nézve, hogy melyek azok a legfontosabb tényezők és stratégiák, amelyek gazdasági sikerhez, illetve az egyes társadalmi rétegek és jövedelemeloszlási csoportok relatív pozícióiban jelentősebb eltolódáshoz vezetnek. Ami a tőke különböző formáit illeti, feltehetően elsősorban az emberi tőke fog lényegesen felértékelődni. Habár az államszocializmus oktatás- és jövedempolitikája komolyan kikezdte az igazi képességek és a formális iskolázottság közötti létfontosságú kapcsolatot (lásd Mateju 1992), feltehető, hogy az elosztási rendszer piaci elvek szerinti átalakulásával felértékelődik az emberi tőke, és ez a legmagasabb iskolázottságú egyének jövedelmének jelentős növekedését eredményezi. Okkal feltételezhető, hogy ezt a folyamatot az iskolázottságot igazoló diplomák munkaerőpiaci értékének általános növekedése idézi elő, és az, hogy megnyílnak a generáción belüli felfelé mobilitás speciális csatornái (főként a hivatali és a management hierarchiában) az előtt a többezer felsőfokú diplomával rendelkező személy előtt, akiknek a karrierjét a kommunista rezsim alatt megakasztották, többnyire politikai okokból („a lojalitás hiánya”).

A gazdasági siker „stratégiáinak” tekintetében először a rendszer Kornai (1990) által jelzett korlátait kell figyelembe venni. Kornai szerint a posztkommunista rendszernek, amely az inflációt ésszerű határok között próbálja tartani, szükségképpen be kell fagyasztania az állami szektor béreit, azaz igyekezni fog az átalakulás költségeit az állami szektor munkavállalóira hárítani. Kornai ugyanakkor arra számít, hogy az állami szektor munkavállalói megpróbálnak részt venni a magánszektorban is, hogy ily módon az állami szektor előnyeit (szociális biztonság, kis kockázat, bizonyos erőforrások használatának lehetősége) kihasználva kompenzálják a hátrányait (a jövedelem lassabb növekedése), élve a párhuzamos vállalkozói tevékenység piac adta lehetőségeivel. Kornai úgy gondolja, hogy a a gazdasági reform haladása szempontjából nyilvánvaló negatív következményekkel járó „kettős státus” előnyeinek kihasználását erkölcsi

és jogi szankciókkal kell sújtani (Kornai 1990). A csehszlovák gazdasági reform egyik legjellemzőbb sajátossága az volt, hogy igénybe vett minden lehetséges inflációellenes intézkedést. Ezt figyelembe véve, az a szociológiai releváns hipotézis fogalmazható meg, hogy a posztkommunista Csehszlovákiában a „kettős státus stratégiaja” — vállalkozói státus és egyben munkavállalói státus az állami szektorban — volt a leghatékonyabb és a gazdasági siker vonatkozásában legkevésbé kockázatos. Ebből levonható az a következtetés, hogy párhuzamos vállalkozói tevékenység a posztkommunista átalakulás meglehetősen univerzális gazdasági stratégiaja. Nehéz lenne operacionális fogalmakban olyan sajátos társadalmi csoportokat vagy rétegeket megjelölni, amelyek a többen inkább hajlamosak e stratégia követésére. A vállalkozásra, mint *elsődleges* gazdasági tevékenységre építő startégia nem kevésbé hatékony, egyéni kockázata azonban nyilvánvalóan nagyobb, mint a „kettős státus” stratégiaja esetében.

A „bürokratikus téren”, az állami szektor határain belüli mobilitás nem mutat egyértelmű összefüggést a gazdasági sikerrel vagy kudarccal. A társadalom bürokratikus kontrollált része feltehetően még mindig hajlamos az egalitarianizmusra, és csaknem mindegy, hogy ez az antiinflációs intézkedések következménye (bérmaximalizálás, illetve a minimumbér növelésének szorgalmazása), vagy a bürokrácia egalitarianizmus iránti természetes hajlamának hatása. Mindenesetre figyelembe kell venni, hogy minden társadalmi csoport, amely hajtóereje és ágense a társadalmi változásnak, igyekszik saját tagjai vagy legalábbis elitje számára speciális előnyöket teremteni. Feltételezhető tehát, hogy a „bürokratikus téren” belül tipikus mobilitási minták közül csak a formális hatalmi és management hierarchiák tengelye mentén való elmozdulás jelezhet előre jelentős változást a jövedelemmegoszlási pozíció tekintetében. Más mobilitási minták egyelőre (a magánszektorba való bejutás kivételével) nem jósolnak jelentős elmozdulást a jövedelemmegoszlás tengelye mentén.

A „redisztributorok”, az „új osztály”, a „káderek” tipikus mobilitásával kapcsolatos gyakori spekulációk és elemzések kontextusában (Nee 1989; 1991; Kolosi—Róna-Tas 1992) nem hagyhatók figyelmen kívül azok a hipotézisek, amelyek kifejezetten e csoport tagjainak mobilitására és a gazdasági sikerhez vezető útjára vonatkozóan tartalmazznak predikciókat. Ha általánosítjuk a szociológiai szemléletű tőkeelméletet (Bourdieu 1986), melyet Szelényi és Treiman (1991) a kelet-európai társadalmi rétegződés-változásainak elemzésére részletesebben kidolgozott, két hipotézis fogalmazható meg. Először is, várható, hogy a volt kádereknek a jövedelmi térben megszerzett pozíciói nem romlanak az átalakulás folyamán, azaz e csoport tagjai lényegében meg tudják tartani viszonylag előnyös pozícióikat.

A második hipotézis azt próbálja kideríteni, hogy a volt bürokratikus káderek (redisztributorok) milyen eszközöket vesznek igénybe viszonylag előnyös gazdasági pozícióik megtartása érdekében. A különböző tőkeformák konvertálhatóságának tézise értelmében várható, hogy e sajátos csoport tagjai másoknál gyakrabban lépnek be az új vállalkozói osztályba, — olyan stratégia ez, amelyben a múlt rendszerben felhalmozott társadalmi és politikai tőke magásra értékelődik.

A kulturális tőke speciális szerepéről Szelényi és Treiman (1991) azt állítja, hogy ez a mobilitás és a gazdasági siker előrejelzésének fontos tényezője. Részben összhangban Bourdieu-vel, aki azt mondja, hogy a kulturális tőke lényege a társadalom szimbolikus kultúrájának internalizációja, Szelényi és Treiman azzal érvelnek, hogy a nagyobb szellemi hajlékonysággal összekapcsolt kulturális tőke a változó körülmények közötti jobb orientációt teszi lehetővé és elősegíti az új szabályokhoz való adaptációt. Ha e premissák érvényesek, akkor a posztkommunista átalakulás szakaszában a kulturális tőke védelmet nyújt a társadalmi-gazdasági „kudarc” ellen és egyike azoknak a tényezőknek, amelyek a felfelé mobilitás és a gazdasági siker lehetőségét jelentik. Érvelhetünk persze azzal is, hogy a kulturális tőke jelentősége hosszú távon, azaz inkább az intergenerációs, mint az intragenerációs mobilitásra gyakorolt hatásában mutatkozik meg. Az is lehetséges, hogy hatása az átalakulás kezdeti szakaszában visszaszorul más hatékonyabb tőkékkel szemben (társadalmi, politikai, gazdasági tőke), amelyek rövid távon közvetlenebbül kapcsolódnak a gazdasági sikerhez.

Nem lenne teljes a tőke formáiról, kölcsönös átválthatóságukról és a gazdasági sikerben (amelyet például a jövedelemmegoszlási tengelyen felfelé való elmozdulás valószínűségével definiálunk) betöltött szerepükről szóló hipotézisek sora, ha elhanyagolnánk a *gazdasági* tőkét és szerepét. Különösen igaz ez egy olyan társadalomban, amely egyszer kisajátította a magántőkét, hogy aztán évtizedekig találékonysággal akadályozta felhalmozódását és újratermelődését. Figyelembe kell venni, hogy a szigorú értelemben vett felhalmozott gazdasági tőke (pénztőke, a termelőeszközök tulajdona stb.) oly mértékben limitált, hogy csak nagyon korlátozott szerepet játszhat a mobilitás vagy a gazdasági siker tényezőjeként. Különösen igaz ez a nagy üzlet világában, ahol a tőke más formái jutnak döntő szerephez, és a gazdasági tőke így nem *eszköze*, hanem inkább végső *célja* a játéknak. Ez más szavakkal azt jelenti, hogy az eredeti (az átalakulás kezdetén birtokolt) gazdasági tőkének a mobilitási utakra vagy a jövedelmi térben való mozgásra gyakorolt hatása valószínűleg nem lépi túl a kisvállalkozói tevékenység vagy a második gazdaságbeli üzlet határait. A nagy üzlet világában azonban azok a tőkék értékelődnek fel, melyek az átalakulás kezdetén a gazdasági tőke helyettesítői lehetnek (különösen a társadalmi és a politikai tőke).

A fent tárgyalt hipotézisek és előrejelzések többségét különböző fajta adatokon vizsgálhatjuk és tesztelhetjük. Ha ezeket a folyamatokat csak hosszú távú, egy generáció élettartamát meghaladó, *történelmi* perspektívában lehetne értelmezni, akkor olyan szociológiai úton kellene haladni, amely mind elméletileg, mind módszertani szempontból okkal bírálható. Így aközött választhatunk, hogy egy vagy több, a különböző történelmi szakaszokról egymástól függetlenül végzett felmérés adatait elemezzük, vagy egyetlen olyan felmérés adatait vizsgáljuk, amelyben a történelmi időt retrospektív módszerrel szimuláljuk. Tekintettel arra, hogy a posztkommunista átalakulás egy generáció tagjainak életútjaiban nyomon követhető, a leghatékonyabb és legmegbízhatóbb módszer kétségtelenül a longitudinális vizsgálat.¹⁰

A dolgozatban elemzett adatok a „Család '89” longitudinális kutatási projekt (Mateju, Tuček és Rezler, 1991) első és második hullámából származnak. 1989 elején, a projekt indulásakor, 3719 nyolcadik osztályos tanulóra és szüleikre kiterjedő felmérés készült Csehországban. A mintaválasztás két lépésben történt. Első lépésként a helységeket választottuk ki (Prágában kerületeket is), arra törekedve, hogy minél többféle, sajátos életkörülményekkel is jellemezhető környezetet lefedjünk (mezőgazdasági vidékek, tradicionális ipari körzetek, 1948 után gyorsan iparosított régiók, magas státusú városi kerületek, munkáskerületek stb.). A második lépésben általános iskolákat választottunk ki ezekben a régiókban (kerületekben). A kiválasztott iskolákban a nyolcadik osztályok összes diákját felmértük (1989 január és február). A felmérés tartalmazott egyrészt egy átfogó kérdőívet a diákok számára, a Cattell and Cattell pszichológiai tesztet (HSPQ) kibővített intelligencia tesztet (IQ), és egy kérdőívet a tanárok részére. Három hónap múlva (1989 májusa és júniusa) kérdezőbiztosok látogatták meg a kiválasztott diákok családjait és széles körű interjút készítettek a szülőkkel.

Az 1989-es válaszadási arányt tekintve teljes körű adatfelvételünk van az eredetileg kiválasztott diákok 78 százalékaról (2891) (diák-kérdőív, HSPQ teszt) és családjaik 73 százalékaról (2709 kitöltött szülői kérdőív). 1992 tavaszán a szülők egy részmintáján utófelmérés történt (2518 család). Az utókérdezés válaszadási aránya elérte a 76 százalékot. A felnőtt válaszadók elkülönített elemzése érdekében az eredeti adatállományt leszűkítettük, hogy a férfiak és nők aránya legalább hozzávetőleg megegyezzen életkor szerint is a népességbeli arányokkal. A leszűkítés oka a nők jelentős túlreprezentáltsága volt az első ciklusban.¹¹ Az elemzési adatbázis véletlen mintavétellel alakult ki, ami leredukálta a nők számát. Ez az eljárás végül is 1298 esetet eredményezett az elemzési adatbázisban.¹²

Az 1989-ben alkalmazott kérdőív több kérdést tartalmazott mindkét szülő (azaz a válaszadó és társa), valamint a nagyszülők (azaz a válaszadó és társa szülei) osztály-, illetve társadalmi-gazdasági státusára, és végül a szülők (válaszadók) intergenerációs mobilitására vonatkozóan. Emellett kérdéseket tettünk fel a következőkkel kapcsolatban: tagság a kommunista pártban és/vagy más politikai szervezetben („politikai tőke”), jövedelem, anyagi helyzet és életszínvonal („gazdasági tőke”), kölcsönösen előnyös kapcsolatok informális hálózatában való részvétel, baráti és társasági kapcsolatok („társadalmi tőke”) stb. A kérdőív kérdéseket tartalmazott az életstílussal, a nyelvi kompetenciával, a kulturális fogyasztással és kulturális tevékenységekkel („kulturális tőke”) kapcsolatban is. Minthogy az 1989 tavaszán (hat hónappal a kommunista uralom összeomlása előtt) végzett felmérésből ilyen széleskörűen megalapozott információhalmazzal rendelkezünk, az 1992-ben alkalmazott kérdőív felépítése nagyjából hasonló volt, azaz elsődlegesen a posztkommunista átalakulás első három évében bekövetkezett változások felmérésére összpontosított, és mivel nem kellett a válaszadókat múltjukról kérdezni, nem kellett attól tartani, hogy „forradalom előtti” helyze-

tükről, politikai hovatartozásukról és meggyőződésükről szándékosan megtévesztő információkat adnak.

Az elemzésbe bevont változók:

MALE: dichotóm változó (1 = férfi);

RINC89: a válaszadó főfoglalkozásból származó bruttó jövedelme 1989-ben;

CADRE89L: dichotóm változó, 1 = a válaszadó 1989-ben középvezetői pozícióban volt (kisebb vállalat, városi, vagy kerületi Nemzeti Bizottság, kutatóintézet stb. középvezetői szintje);

CADRE89H: dichotóm változó, 1 = a válaszadó 1989-ben a legmagasabb szintű vezetői pozícióban volt (körzeti Nemzeti Bizottság, nagy állami vállalat vezetői posztja, egyetemi rektor, vagy más központi intézmény hasonló szintű vezetője);

CADRE89: dichotóm változó, 1 = a válaszadó a fent megadott két kategória valamelyikéhez tartozott (CADRE89H, vagy CADRE89L);

DOWNOCC: dichotóm változó, 1 = a válaszadó lefelé irányuló foglalkozási mobilitáson ment keresztül 1989 után. A mobilitás meghatározása egyrészt objektív kritériumok szerint történt (változás az EGP foglalkozási osztály [8 kategória] tekintetében), másrészt a válaszadó megítélése szerint az 1989 után foglalkozási pozíciójában bekövetkezett változás („jelentős változás, amely befolyásolta életét”) alapján;

UPWOCC: mint DOWNOCC, de felfelé irányuló mobilitással;

DOWNSUP: dichotóm változó, 1 = a válaszadó 1989 után lejjebb került a hivatali és menedzsment hierarchiában, vagy teljesen elvesztette vezető pozícióját;

UPWSUP: dichotóm változó, 1 = a válaszadó felemelkedett a hivatali és menedzsment hierarchiában, vagy vezetői pozícióba nevezték ki 1989 után;

ENTPART: dichotóm változó, 1 = a válaszadó arról számol be, hogy állami szektorbeli főállása mellett, félállású vállalkozása volt 1992-ben (vállalkozói tevékenység);

ENTFULL: dichotóm változó, 1 = a válaszadó azt állítja, hogy főállása saját vállalkozásában volt 1992-ben (saját vállalat, kereskedelmi tevékenység stb.);

VOCAT: dichotóm változó, 1 = a válaszadó csak szakmunkásképzésben részesült, azaz nem szerzett középiskolai bizonyítványt;

SECOND: dichotóm változó, 1 = a válaszadó középfokú oktatásban részesült (szak-középiskolában vagy gimnáziumban);

UNIV: dichotóm változó, 1 = a válaszadó egyetemet vagy főiskolát végzett;

CITY: dichotóm változó, 1 = Prága vagy más nagyváros (Ceské Budejovice, Most);

PARTY: dichotóm változó, 1 = a válaszadó 1989-ben a kommunista párt tagja volt;

PARTY-F: dichotóm változó, 1 = a válaszadó 1989-ben a kommunista párt funkcionáriusa volt;

COMMIT: dichotóm változó, 1 = a válaszadó 1989-ben nagyon erősen orientálódott munkája felé és erős szakmai elkötelezettséget mutatott (két kérdésből konstruálva: az első általában a munkateljesítményre való orientációt vizsgálja, a második a foglalkozási siker felé való orientáció mértékét);

CULT: az 1989-ben mért kulturális tőke: nyelvi kompetencia (angol, francia, német) és válogatott kulturális tevékenységek felé való orientáció (színház, koncertek, kiállítások, regényolvasás). A változó a nem-rotált főkomponens analízis első tényezője (44% megmagyarázott variancia, csak egy faktort sikerült értelmezni);

CULTD: mint CULT, de dichotóm változó, 1 = a válaszadó a felső 20 százalékba tartozik a CULT faktorban szerzett értéke alapján;

ECON89: az 1989-ben mért gazdasági tőke: értékes cikkek a háztartásban (videó, mosogatógép, computer, mikrohullámú sütő, autó, hétvégi ház) és a háztartás vagyonának szubjektív értékelése koronában. A változó a nem-rotált főkomponens analízis első tényezője. (23% megmagyarázott variancia);

ECON89D: mint ECON89, dichotóm változó, 1 = a válaszadó a felső 20 százalékba tartozik az ECON89 faktorban szerzett értéke alapján;

SOC89: az 1989-ben mért társadalmi tőke: a válaszadó képessége, hogy szükség esetén informális kapcsolatait mobilizálja (azaz, hogy jó orvost talál, hiánycikkekhez jut, keményvalutát tud szerezni, rövid idő alatt nagyobb mennyiségű pénzt tud előteremteni, lakást szerez). A változó a nem-rotált főkomponens analízis első tényezője. (33% megmagyarázott variancia, csak egy faktort sikerült értelmezni);

SOC89D: mint SOC89, dichotóm változó, 1 = a válaszadó a felső 20 százalékba tartozik a SOC89 faktorban szerzett értéke alapján;

FAMENT: dichotóm változó, 1 = a válaszadó szülei vagy nagyszülei saját vállalattal rendelkeztek, és

RESTIT: dichotóm változó, 1 = a válaszadó, vagy társa kárpótlás útján tulajdonhoz jutott 1989 után.

Az elemzés eredményei

Habár a kelet-európai jövedelemstatisztikák érthetően nem alkalmasak arra még, hogy viszonylag összetett és megbízható képet adjanak a jövedelem és munkabér eloszlásának változásairól, a különböző forrásokból származó szociológiai és közgazdasági elemzések (Janacek 1992; Vecernik 1992; Kolosi és Róna-Tas 1992) azt mutatják, hogy az elmúlt két-három évben Kelet-Európában nőtték a jövedelmi egyenlőtlenségek. A volt Csehszlovákia esetében az 1. táblázatban közölt adatok (korlátozott összehasonlíthatóságuk ellenére) megerősítik Vecernik (1992) és Janacek (1992) következtetéseit, melyek szerint 1988–1991 között nőtt a jövedelmi egyenlőtlenség, és valószínűleg az olló tovább nyílt 1991–92-ben (Vecernik 1992: 671). Az 1. táblázatból az is látható, hogy

a „Család '89” longitudinális felmérés jövedelmi adatai milyen mértékben vannak összhangban más forrásokból származó adatokkal. Figyelembe véve, hogy mindkét évben (1989 és 1990) bruttó jövedelmeket vettünk fel (a táblázat más adatai nettó jövedelmeket jelölnek), és hogy a „Család '89” felmérés adatbázisában a korösszetétel speciális, az érzékelhető különbségekre, úgy véljük, az adatbázis speciális tulajdonságai és a jövedelem eltérő definíciói kellő magyarázattal szolgálnak.

Tanulmányunk fő célját tekintve azonban a független megfigyelésekből származó adatok elemzésére vonatkozó statisztikai követelmények nem elsődlegesek. A rendelkezésünkre álló adatok lehetővé teszik, hogy elemezzük a társadalmi státusban (foglalkozás, vezetői pozíció stb.), a jövedelmekben és az egyéni mobilitás két dimenziójának viszonyában bekövetkezett változásokat. Így tehát az oksági viszonyra való következtetéseket inkább csak az okság statisztikai *szignifikanciája* korlátozza, nem pedig a statisztikai *szimulációja*, amely meglehetősen gyakran fölöttébb kockázatos feltevésekre épít — (lásd Lieberman 1985).

a) A személyi jellemzők és „stratégiák” gazdasági hatékonysága

A társadalmi-gazdasági jellemzőknek és 1989 utáni változásuknak (mobilitás) a jövedelemre tett hatását elemezve, szándékosan külön vizsgáltuk egyrészt a csak a főfoglalkozásból származó jövedelmeket (2. táblázat), másrészt az összes forrásból származó jövedelemet (a jóléti juttatások stb. kivételével) (3. táblázat). E szorosan összetartozó jövedelmeket mindenekelőtt azért vizsgáltuk elkülönítve, hogy elemezni tudjuk, hogyan befolyásolta a párhuzamos jövedelemforrás (különösen a párhuzamos vállalkozói tevékenység) lehetősége a népesség különböző csoportjainak a szélesedő jövedelmi térben elfoglalt pozícióit.

A megfogalmazott hipotézissel összhangban ez az elemzés a különböző társadalmi jellemzők és „stratégiák” jövedelemnövelő hatékonyságának meghatározását célozta. A világosság kedvéért úgy döntöttünk, hogy ezt a hatékonyságot az adott periódus általános jövedelemnövekedésétől való eltérésként határozzuk meg; erre a növekedésre, más tényezők mellett, az általános infláció volt a jellemző. Ezért többszörös regressziós elemzést végeztünk (OLS), ahol az első független változó helyére az 1989 tavaszi jövedelem (RINC89) került. Meglehetősen általános ez a technika, ha a jövedelem elemzéséről egy adott periódusban történt változásának elemzésére térnek át.

A főfoglalkozásból származó jövedelem tekintetében, a 2. táblázatban közölt eredményekből különféle következtetések vonhatók le, amelyek direkt vagy indirekt módon kapcsolódnak a fent tárgyalt releváns hipotézisekhez. Amellett, hogy a kutatás időszakájában az átlagjövedelem jelentősen növekedett,¹³ ezen belül a férfiak átlagjövedelmének növekedése sokkal gyorsabb volt, mint a nőké. A nemek közötti jövedelmi különbség növekedésének tendenciáját statisztikailag szignifikánsnak találtuk. A főfoglalkozásból származó jövedelem utolsó egyenletéből (a 2. táblázat utolsó oszlopa)

egyértelmű, hogy — miután az összes többi releváns változó hatását ellenőriztük — a főfoglalkozásból származó bruttó havi jövedelem körülbelül 1500 koronával nőtt. A férfiak átlagosan 780 koronával kerestek többet, mint a nők.

Ami az iskolázottságot illeti, nagyobb jövedelmezőségének tendenciája csak az egyetemi vagy főiskolai végzettséggel kapcsolatban volt statisztikailag szignifikáns. Ott azonban nagyon erős kapcsolatot és szignifikanciát találtunk. Míg a szakmunkás képesítés vagy a középiskolai láthatóan nem vezet relatív jövedelemjavuláshoz, az egyetemi, vagy főiskolai végzettség jelentősen megnöveli a „gazdasági tőkét” (1268/4.1).¹⁴

A változások meglehetősen világos képe rajzolódik ki a tipikus „stratégiák” (foglalkozási mobilitás, emelkedés a hivatali és menedzsment hierarchiában, a vállalkozók csoportjába való belépés vagy párhuzamos gazdasági tevékenységként vállalkozás indítása) hatásait megjelenítő regressziós együtthatók interpretációjából is. Ezek a változók egy tömbben kerültek elemzésre, először az iskolázottság hatásainak ellenőrzése nélkül, majd e hatások ellenőrzése után. A főfoglalkozásból származó jövedelem tekintetében, csak két „stratégia” mutatja a jövedelmi térben elfoglalt relatív pozíció jelentős javulását: a magasabb vezetői státus elérése (955/3.6, 763/9.2) és saját vállalkozás indítása (1863/3.8, 1896/3.9). A zárójelben lévő adatokból világosan látható, hogy a magasabb vezetői státus elérése szignifikánsan kapcsolódik az egyetemi végzettséghez. Ez azonban nem érvényes a vállalkozói osztályba való belépésre.

A „káderek” jövedelmi előmenetele erősen függ az indulási szinttől. A csoport nagyon magas rangú tagjainak (CADRE89H) nyilvánvalóan sikerült megtartani a jövedelmi térben szerzett előnyös pozícióikat (2088/2.6). A további eredmények azt mutatják, hogy ez részben a felsőfokú iskolázottsággal mért „emberi tőke” jelentősége növekedésének tudható be, s ez az iskolázottsági szint nyilván tipikus jellemzője e csoport legtöbb tagjának (miután az iskolázottságot ellenőriztük, a hatás 1339/1.7-re csökkent). Az „alacsonyabb szintű káderek” (CADRE89L) jövedelmnövekedése nem tér el jelentősen az átlagtól, ami azt jelenti, hogy a dinamikusabb csoportokkal összehasonlítva, ők fokozatosan visszaszorulnak.¹⁵

Hasonló, de nem teljesen azonos eredmények láthatók az összes egyéni jövedelemre vonatkozóan a 3. táblázatban, amely a főfoglalkozásból, a mellékállásokból, a párhuzamos vállalkozói tevékenységből, bérbeadásból, jutalékokból stb. származó jövedelmet tartalmazza. E források mindegyikét figyelembe véve az egyéni jövedelem növekedésében a férfiak és nők közötti különbség még láthatóbbá válik (786/4.24-ről 894/4.20-ig). Ha csak a főfoglalkozásból származó jövedelemről a tágabb értelemben vett jövedelemre térünk át, lényegesen megnő a párhuzamos vállalkozói tevékenység relatív ereje (ENTPART; 2100/6.49). A regressziós együttható jelzi, hogy általában a párhuzamos vállalkozói tevékenység még mindig sokkal kevésbé hatékony, mint a főállású vállalkozás (ENTFULL; 2655/4.85), de a T hányadosokat összehasonlítva (6.49 és 4.85) azt a következtetést vonhatjuk le, hogy kevesebb kockázattal járó stratégiának bizonyul.

Az összes egyéni jövedelmet tekintve a párhuzamos vállalkozás sokkal hatékonyabb stratégia, mint a vezetői pozícióban való emelkedés (UPWSUP; 1029/3.42). A Nee

által bürokratikus karriernek nevezett stratégia, legalábbis gazdasági szempontból és rövid távon, kevésbé hatékonynak tűnik, mint saját vállalat alapítása, tekintet nélkül arra, hogy azt az alkalmazotti állással párhuzamosan működtetik, vagy nem. Ha a főfoglalkozáson kívüli jövedelmet is tekintetbe vesszük, az sem változtat az egyetemi vagy főiskolai végzettség javuló pozícióján. Minden regressziós egyenlet a felsőfokú végzettség értékének növekedését mutatja, míg a középiskolai és a szakmunkásképző bizonyítvány fokozatosan értékét veszti. Még ha minden releváns párhuzamos jövedelmet figyelembe veszünk is, akkor sem módosul az a következtetés, hogy a volt „magas szintű káderek” jövedelmei sokkal gyorsabban nőnek, mint az átlagjövedelem (2017/2.1). Két elfogadható magyarázat adódik az eredményekből. Először, a volt káderek másoknál gyakrabban jelennek meg mint vállalkozók, s ebben a csoportban a jövedelmek dinamikája lényegesen nagyobb (miután a vállalkozást bevontuk az egyenletbe, a megfelelő paraméter 1723/1.8-ra csökken). Másodsorban, a volt káderek többnyire egyetemi diplomával rendelkeznek, ez pedig olyan tőke, melynek értéke robbanásszerűen megnő (miután az iskolai végzettséget bevontuk az egyenletbe, a megfelelő paraméter lecsökken 968/1.06-ra).

b) A gazdaságilag hatékony „stratégiák” társadalmi meghatározottsága

Az előző eredmények alapján levonható az a következtetés, hogy a jövedelem tekintetében három stratégia a leghatékonyabb a vizsgált időszakban: a párhuzamos vállalkozás (ENTPART), a főállású vállalkozás (ENTFULL) és a magasabb vezetői pozícióba jutás. Az elemzés eredményei emellett azt a következtetést is igazolják, hogy két jellemző — a nem (férfi) és az iskolázottság (egyetemi, vagy főiskolai diploma) — a jövedelmi térben elfoglalt relatív pozíció számottevő javulását eredményezi, tekintet nélkül a választott „stratégiára”.

A posztkommunista átalakulás elején alkalmazott gazdasági sikerstratégiák képe áttekintésekor megkerülhetetlen a kérdés: mely személyes tulajdonságok és tőkeformák (ahogy fent meghatároztuk őket) mellett valószínű gazdaságilag sikeres, hatékony egyéni stratégiák választása. A 4. táblázat bemutatja a gazdasági siker három leghatékonyabbnak tűnő domináns stratégiája logit elemzésének eredményeit. A független változók, a nemen kívül, a következők: tagság és funkciók a kommunista pártban 1989 tavasza előtt; egykori „káderek” valamely csoportjához tartozás; egyéb speciális jellemzőket vagy tőkéket megjelenítő változók. Az alábbi változóknak jelentős szerepet tulajdonítunk a posztkommunista átalakulásban: kulturális tőke, gazdasági tőke (tulajdon) 1989-ben, társadalmi tőke 1989-ben, foglalkozási elkötelezettség 1989-ben, vállalkozással kapcsolatos családi hagyományok jelenléte és tulajdon visszaszerzése kárpótlás útján. Noha ezen változók operacionalizálása, értehetően, nem tekinthető tökéletesnek, a logit elemzés eredményei belsőleg konzisztensnek tűnnek és eléggé világosak ahhoz, hogy a megfogalmazott hipotézisek kontextusában értelmezzük őket.

A magasabb vezetői pozíciók elérésére (UPWSUP) épített stratégia végső logit modellje¹⁶ érdekes mind a változók azon csoportja szempontjából, melyek lényeges előrejelzőknek bizonyultak, mind azon hatások szempontjából, melyeket kirekesztettünk jelentéktelenségük okán. Kolosi és Róna-Tas (1992a: 20, 7. táblázat) eredményeivel ellentétben, Csehországban a volt káderek csoportjához tartozás nem tűnik az előmenetel lényegi akadályának. Ugyanez érvényes azokra is, akik tagjai voltak a kommunista pártnak, sőt akár funkciót is betöltöttek 1989-ben. Mindezeket a változókat kirekesztettük, mint amelyek a hivatali és menedzsment pozíciók tengelye mentén felfelé való mobilitás előrejelzése szempontjából jelentéktelenek.

Az előmenetel valószínűségét számottevően növelő tényezők között vitathatatlanul az iskolai végzettség dominál — a középfokú végzettség is (2.43)¹⁷ és különösen az egyetemi vagy főiskolai diploma (6.35). Első látásra meglepő, hogy az eredeti társadalmi tőkének (SOC89D) pozitív és szignifikáns hatása van az effajta „mobilitásra”. Úgy tűnik, hogy a kölcsönös hasznosságon alapuló informális társadalmi kapcsolatok hálójának mobilizálására való képesség, legalábbis rövid távon, a hivatali előmenetelt sokkal jelentékenyebben befolyásoló tényező volt, mint a kulturális tőke (CULTD), melyet jelentéktelensége miatt kirekesztettünk modellünkéből (hatása valószínűleg az iskolázottságnál jelenik meg). Figyelemre méltó a szakmai elkötelezettség és a teljesítményre orientáltság (COMMIT) szerepe. Az előmenetel szempontjából ez a jellemző tulajdonság inkább akadálynak (0.48) látszik, azonban, mint majd később látjuk, a párhuzamos vállalkozás valószínűségét növeli (1.82). Mindkét esetben a megfelelő együttthatók az elfogadható statisztikai szignifikancia (0.035 és 0.028) körül mozognak. De más eredmények kontextusában alátámasztják azt az érvelést, mely szerint az állami szektor még mindig kevésbé képes arra, hogy magába szívjá, felértékelje és megjutalmazza a szakmai elkötelezettség és teljesítmény iránti erős orientációt. Az emberek emiatt alternatív megoldásokat keresnek, s ezek között a párhuzamos vállalkozás meglehetősen fontosnak tűnik.

A párhuzamos vállalkozói tevékenység (ENTPART) esetében a modell változóinak száma kisebb a magasabb vezetői pozícióba jutás modelljével összehasonlítva. Ez összhangban van azzal a feltételezéssel, hogy ez a stratégia meglehetősen univerzális jellegű. Többnyire férfiakra jellemző (2.08), és előrejelzi — az erős szakmai elkötelezettség mellett (1.82) az eredeti gazdasági és társadalmi tőke is (1.86).

A saját vállalkozás mint elsődleges gazdasági tevékenység stratégiájának (ENT-FULL) vannak a legvilágosabban meghatározott résztvevői — összehasonlítva a hivatali előmenetel, illetve különösen a párhuzamos vállalkozás résztvevőivel. A főfoglalkozású vállalkozásban, az előző stratégiákhoz nagyon hasonlóan, többnyire férfiak vesznek részt.¹⁸ Ha azokat a társadalmi jellemzőket tekintjük, amelyek ezt a stratégiát előrejelzik, egyértelmű, hogy mind a volt káderek csoportjába tartozás, mind az egykori kommunista párttagság jó ütkártya a játékban. A magasabb szintű káderek csoportjához való tartozás a megfelelő valószínűséget (a saját vállalkozás indításának valószínűsége a vállalkozói tevékenységtől való távolmaradás valószínűsége ellenében) majdnem hatszorosára növeli (5.95). Alacsonyabb szintű káderek esetében a valószí-

nűség háromszorosára nő (3.28). Noha a párttagság szerepe alig van felette a statisztikai szignifikancia elfogadható szintjének (.068), a változó kirekesztése az egyenletből lényegesen rontaná általános illeszkedését. Azonban egyértelmű, hogy a kommunista párttagság majdnem kétszeresére emeli az esélyt arra, hogy valaki főfoglalkozású vállalkozóvá lesz (1.78). A volt káderstátus és a kommunista párttagság hatását ellenőrizve nagyon valószínű, hogy meg tudjuk magyarázni, mind a kommunista pártban viselt funkció hatásának kirekesztését a modellből, mind az egyetemi végzettség negatív hatását — noha itt ismét elérjük a statisztikai szignifikancia határát.

Mindazonáltal nyilvánvaló az eredeti társadalmi tőke (2.06) és a családi üzleti hagyományok (1.85) hatása, a kárpótlástól teljesen függetlenül. Valójában a kárpótlás hatása maga nem volt jelentős. Összhangban a fentebb kifejtett hipotézisekkel, a tőke mindhárom formája fontos tényezőnek bizonyul a vállalkozói osztályba lépésről hozott döntésben. A belépés bármely fajtáját is választják — főfoglalkozású vagy mellékállás — az eredeti gazdasági tőke kevésbé fontosnak tűnik, mint a társadalmi tőke és a vállalkozási hagyományok jelenléte a családban.

Elemzés

Nem kérdéses, hogy a posztkommunista átalakulás az egyenlőtlenségek növekedéséhez, nem pedig csökkenéséhez vezet. Nee elméletének ezt a részét tehát megkérdőjelezték a kelet-európai országok jövedelem differenciálódásának változásairól készült elemzések, függetlenül a vizsgált adatok típusától.

Sokkal fontosabbak és irritálóbbak (tudományos és politikai szempontból egyaránt) azok a kérdések, amelyek a gazdasági siker tipikus stratégiáira és a posztkommunista átalakulásból nyertesként kikerülő egyének domináns társadalmi jellemzőire vonatkoznak. Ebből a szempontból nyilvánvaló, hogy Nee elmélete a *piaci átmenetről* magyarázó erejét tekintve éppen ott ér véget, ahol a posztkommunista *társadalmi átalakulás* elméletének kezdődnie kell. Egy ilyen elméletnek a társadalmi rétegződés szempontjából három fontos kérdést kell feltennie: 1. a piacgazdaságba való átmenet tipikus gazdasági sikerstratégiái közül melyek a leghatékonyabbak? 2. Mely mobilitási utak (ha vannak ilyenek) képezik a leghatékonyabb stratégiák alapját? 3. Milyen változásokat várhatunk ezen stratégiák „alkalmazásától” és a kapcsolódó mobilitási mintáktól a társadalom rétegződési rendszere, az egyenlőtlenségek újratermelődése mögött meghúzódó folyamatok és az ezzel kapcsolatos értékorientációs rendszer tekintetében?

Az első komoly lépés ebben az irányban Kolosi és Róna-Tas elemzése (1992a, 1992b) volt. Következtetések lehetséges válaszokat adnak az első két kérdésre. Tükrözik, jól felismerhetően, mind a posztkommunista átalakulás általános jellemzőit, mind a speciális magyar jellegzetességeket.

A jelen elemzés eltér ettől, két szempontból is. Először, longitudinális felmérésünk csak a középgeneráció tagjait vizsgálta, olyan egyéneket, akik karrierjük csúcsához

(40–50 évesek) voltak közel a csehszlovákiai kommunista rezsim összeomlása előtt. Ez az átalakulás vizsgálata szempontjából hátránynak tűnik, mivel eredményeinket nem tudjuk jelentős kockázat nélkül az egész népességre általánosítani. E hátrányból azonban az a kétségtelen előny származik, hogy az átalakulással együtt járó generációk közötti mobilitás vizsgálata szempontjából valószínűleg kulcsjelentőségű a középkorú generáció, mert visszatükröződik benne a társadalom összes fontos változása.

A második — elméleti szempontból sokkal lényegesebb — különbség Magyarország és Csehszlovákia 1989-es kiinduló társadalmi-gazdasági helyzetéből adódik. Az 1989-es magyar adatok olyan társadalomra vonatkoztak, amely több mint tízéves, a merev szocialista gazdasági modellt lényegesen módosító és az elosztási rendszert jelentősen befolyásoló reformfolyamaton ment keresztül, ezzel szemben az ugyancsak 1989-ben végzett csehszlovákiai felmérésünk egy politikailag aláásott, de gazdasági és elosztási rendszere tekintetében lényegileg érintetlen államszocializmust talált, a reformfolyamatok beindítására tett különböző kísérletek ellenére. Tehát Csehszlovákia a poszt-kommunista átalakulás kezdetén, Magyarországhoz képest sokkal több ismervét mutatva a „létező” szocializmusnak, sokkal erősebb volt az újraelosztás, az egalitárianizmus tendenciája stb. Emellett a mi felmérésünk csak Csehországra terjedt ki, amely, Magyarországgal összehasonlítva, egészen más történelmi fejlődésen ment át (korábbi és átfogóbb iparosodás, eltérő urbanizációs modell stb.), s ez befolyásolta a jelenlegi társadalmi struktúrát „eredményező” mobilitás folyamatát. Nem véletlen, hogy Szelényi a „polgárosodásról” és a piacgazdaságba való átmenetről szóló elméletében nagy hangsúlyt helyez a paraszti és háztáji gazdaságok és általában a mezőgazdaság szerepére. Ezért a középosztály eredetéről és a „harmadik útról” vallott felfogását nem találták vonzónak azok a kutatók, akik olyan országokat elemeznek, amely a szocializmus megjelenésekor történelmileg fejlettebb volt az iparosodás, urbanizáció magasabb szintjén, erősebb középosztállyal és városi polgársággal.

Relevánsabb különbségek is adódnak abból, hogy eltérőek voltak a két országban a feltételek a szocializmus bevezetésekor és a „lerombolása” pillanatában is más volt a helyzet (előbb beindított gazdasági reformok Magyarországon). A fentebb felsorolt általános különbségek azonban elégségesek dolgozatunk következtetéseihez és azon kontextus szempontjából is, amelyben e következtetéseket mint a posztkommunista átalakulás elméletének lehetséges elemeit meg kell ítélnünk. Noha elemzéseink sajátos társadalmi-gazdasági helyzetet tükröző adatokra épülnek, a posztkommunista átalakulás általános jellemzőivel kapcsolatos következtetések egész sora megegyezik Kolosi és Róna-Tas eredményeivel, ahol pedig eltérnek, a különbségek könnyen magyarázhatóak. A közös jellemzők tekintetében bizonyosra vehető, hogy a jövedelmi térben elfoglalt pozíció javítására a leghatékonyabb stratégia a saját vállalkozás vagy üzlet indítása. A cseh adatokból emellett az is kitűnik, hogy a párhuzamos vállalkozói tevékenység a főállású vállalkozáshoz képest kevésbé kockázatos, ennél fogva szélesebb körben elterjedt stratégia. Teljesen helytállónak bizonyult Kornai előrejelzése, mely szerint az állami szektorban a jövedelemnövekedés korlátozására bevezetett inflációellenes megszorítások a párhuzamos vállalkozás tömeges megjelenéséhez és az ún.

kettős státus elterjedéséhez vezetnek. Az is világos, hogy ha valaki káder volt (Nee és Szelényi terminológiájában a „redisztributor osztály” tagja), ez lényegesen megnöveli az esélyét a vállalkozói osztályba kerülésre az átmenet periódusában. Kolosi és Róna-Tas következtetése tehát teljesen érvényesnek tűnik: az egyenlőtlenség növekedésének legfőbb oka, hogy hatékonyak bizonyulnak az előző rezsim alatt felhalmozott emberi és gazdasági tőkékkel rendelkező egykori káderek számára előnyös stratégiák (Kolosi és Róna-Tas 1992b: 593).

Kolosival és Róna-Tassal összhangban azt állapítottuk meg, hogy a gazdasági sikerhez a hivatali előmenetel (az ő terminológiájukban „szakmai előmenetel”) lényegesen kevésbé hatékony stratégia, mint a vállalkozói osztályba jutás. Minazonáltal — Magyarországtól eltérően — Csehországban a hivatali előmenetel a jövedelmi térben felfelé való mozgást jelzi előre. Feltételezhető tehát, hogy Magyarországon a magasabb szinten formális hatalommal rendelkező menedzserek és szakemberek jelentős jövedelemnövekedése már 1989 előtt megkezdődött. A nyolcvanas évek kezdete óta pedig egyfajta mobilitás fokozatosan visszaállította a pozíció, kompetencia és iskolázottság közötti viszonyt. Valószínűleg ez is oka annak, hogy a magyar adatok nem bizonyítják olyan meggyőzően, mint a cseh adatok a felsőfokú iskolázottság jelentőségét a gazdasági siker szempontjából.

Egyéb eredmények is, noha másfajta operacionalizáción alapulnak, a posztkommunista átalakulás több határozottan közös jellemzőjére mutatnak. Először is, megállapítható, hogy a kulturális tőke jelentős szerepéről alkotott feltételezés nem igazolható. A kulturális tőke változóját ki kellett zárunk minden modellből, amelyek a gazdasági siker egyes stratégiáinak esélyeit írták le. A kulturális tőke szerepe inkább hosszú távon valószínűbb, és inkább a generációk közötti, mint a generáción belüli mobilitásra van hatással.

Az eredeti társadalmi tőkével kapcsolatban egyértelmű, hogy jó esélyek forrása a munkaerőpiac „bürokratikus” részében és az üzlet nyiladozó világában is. Az átalakulás fontos elemének tűnik a társadalmi tőke konvertálhatósága. Jól előrejelzi a hivatali előmenetelt és a vállalkozói stratégia mindkét fajtáját, amelyek gazdaságilag a leghatékonyabbnak bizonyultak. A társadalmi tőke konvertálhatósága jelentős mértékben növeli a volt káderek esélyeit, hogy jövedelmi privilégiumaikat megtartsák.

Az elméleti feltételezéseknek megfelelően az eredeti gazdasági tőke nem tűnik jelentős tényezőnek az új vállalkozói osztályba való belépésre alapozott gazdasági sikerstratégiák befolyásolása szempontjából. Ezen stratégiák más gyökerei és másfajta tulajdonságokon és tőkéken (a társadalmi tőkét is beleértve) alapulnak, melyek „befektetésének” célja, hogy gazdasági tőkét halmozzanak fel a lehető leggyorsabban.

Azon tézissel kapcsolatban, amely szerint a magánszektor kinyílása alternatív mobilitási mintáknak ad teret, jelen elemzésünk eredményei inkább azt sugallják, hogy az erős szakmai elkötelezettség gyakrabban jelzi előre a párhuzamos vállalkozás, mint a „hivatali előmenetel” stratégiáját. Valójában nemigen összeegyeztethető ez a két elem. Az állami szektor nem igazán képes értékelni és jutalmazni a szakmai teljesítmény iránti erős orientációt. E helyzetben a logikus megoldás, paradox, de érthető módon

éppen a párhuzamos vállalkozói tevékenység választása lehet. Az emberek produktív energiájuk egy részét a bürokratikus koordinációból, mely nem jutalmazza meg őket, átviszik a magántevékenységre, amelyet azonban nem biztos, hogy a szó legszorosabb értelmében vett vállalkozásnak nevezhetünk.

A „megszakított polgárosodás” tézise, melyet a magyar adatok nem támasztottak alá megfelelően, a cseh esetben sem ígérkezik termékeny elméleti keretnek, a fentebb tárgyalt okok miatt. Elemzésünk eredményei szerint viszont általánosítható az az állítás, hogy a vállalkozási hajlandóság mélyebb gyökerű és nem kizárólag a tulajdon vagy a tőke generációk közötti átöröklésétől függ. A vállalkozói hagyománynak szerepe lehet a generációk közötti dimenzióban kezdő gazdasági tőke hiányában, vagy kárpótlás révén visszajuttatott tulajdon nélkül is.

Levonhatjuk tehát azt a következtetést, hogy Nee elméletét „piaci átmenetről” a kutatók valószínűleg nem fogják elfogadni a posztkommunista átalakulás interpretációjaként, és feltehetőleg Szelényi „fokozatos polgárosodás” és ún. „harmadik út” koncepcióinak is hasonló lesz a sorsa. Várható pozitív hatásuk az, hogy kritikai reflexiókat váltanak ki és alternatív elméletek, hipotézisek megfogalmazására, illetve igazolására serkentenek. Ilyen termékeny alternatívának tűnik egyelőre a tőke különböző formáinak és kölcsönös átválthatóságuknak a fogalmán alapuló hipotézis. Ennek a koncepciónak az az egyik előnye, hogy jelentős elméleti inspirációkból (Marx, Schultz, Mincer, Becker, Bourdieu, DiMaggio stb.) ered, amelyek már sok elemző kutatást befolyásoltak. Treiman és Szelényi (1991) bemutatták, hogy miként hasznosítható az elméleti ösztönzés a posztkommunista átalakulás magyarázatában. Dolgozatomban megkíséreltem operacionalizálni ennek az elméletnek legalább néhány aspektusát, és lépéseket tettem az empirikus vizsgálat felé. A dolgozatban elemzett adatokból levont következtetések nem állnak ellentmondásban ezen jelentős elméleti inspirációval.

Fordította: Füzér Katalin

Jegyzetek

- ¹ Társadalmi változáson nem a társadalmi alrendszerekben bekövetkező bármely részleges vagy időleges változást értek, hanem kizárólag a társadalmi, politikai, kulturális és értékrendszerek mélystruktúráiban bekövetkező „multilineáris” és kölcsönösen összefüggő átalakulásokat. A társadalmi változás fogalmához lásd: Boudon 1986.
- ² Szükséges megemlíteni, hogy az ilyen kritika leggyakrabban azoktól származik, akik csak megjegyzéseket fűznek az átalakulás folyamatához, ahelyett, hogy alaposan megvizsgálják, mielőtt következtetéseket vonnának le, vagy bizonyítandó hipotéziseket állítanának fel. Az empirikus bizonyítékoktól való távolságtartás, kizárólag a klasszikus szerzőkre való hagyatkozás, vagy az átalakulás különösen vitatott szociológiai vagy politikai témáinak újságírói stílusban való tárgyalása meglehetősen kényelmes álláspont, de nem sok haszonnal jár.
- ³ Nem foglalkozom azzal a ténnyel, hogy a legtöbb szerző, aki a kelet-európai változások kérdésével foglalkozott, a „redistribúcióról a piacra való átmenetnek” nevezi a folyamatot. Ezzel a közgazdászoktól kölcsönzött megjelöléssel a szociológia úgy tűnik, nem megy túl sokra. A gazdasági rendszerekkel ellentétben, melyek valóban „átmehetnek” egy viszonylag ismert állapotból (központi irányítás, redistributív gazdaság) egy másik ismert állapotba (piacelvű gazdaság), a kelet-európai országok politikai, társadalmi, kulturális és értékrendszerei sokkal bonyolultabb átalakuláson mennek keresztül, melynek végső kimenetelét nehéz lenne világosan meghatározni.
- ⁴ Például utal Szelényi és Manchin (1987) következtetéseire, melyek szerint a piaci reformok egyik hatásaként az újraelosztó rendszer volt káderei („káderelit”) fokozatosan elvesztik anyagi privilégiumaikat (Szelényi és Manchin 1987: 124). Más tanulmányok, melyekre Nee utal érvelésében, főként a magyar és a kínai tapasztalatokra építenek.
- ⁵ Lenski nemrég maga is kritikusan nyilatkozott a társadalomtudományi elméletek kialakításának és tesztelésének jelenlegi folyamatáról (Lenski 1988). Különböző eljárásokat javasolt arra, hogy hogyan lehet javítani társadalomtudományi elméletek kialakítását és ellenőrzésükben oksági modelleket lehetővé tevő módszereket használni.
- ⁶ A tőke különböző formáinak konvertálhatósága az alapja azoknak a stratégiáknak, amelyeknek célja a tőke újratermelésének biztosítása és a társadalmi térben az egyén által birtokolt pozíció megtartása (lásd Bourdieu 1986: 253).
- ⁷ Bourdieu szerint a társadalmi tőke mennyisége függ egyrészt azon kapcsolatok hálózatainak nagyságától, amelyeket az egyén eredményesen mozgósíthat céljai elérése érdekében, másrészt a hálózatban lévő egyének által birtokolt tőke mennyiségétől (lásd Bourdieu 1986: 249).
- ⁸ Ha a múltban az oktatási és szakmai karriernek útját állták, várható a nagy kulturális tőke meglétére tekintettel, hogy ezen tőkét formális képzettségre, illetve felfelé irányuló foglalkozási mobilitásra váltják át.
- ⁹ Ehhez nem kell elfogadni a társadalmi rendszer funkcionalista interpretációját, mert a klasszikus szociológiai elméletekből (lásd pl. Parsons 1954), de józan ésszel is belátható, hogy a társadalmi rétegződés olyan folyamat, amely egyáltalán nem ellentétes az általánosan érvényesnek tekintett értékrendszerrel. A poszt-kommunista átalakulásról szóló szociológiai elmélet kialakításában ezért csak ezután, a következő lépésként válik szükségessé az értékrendszer átalakulásának vizsgálata.
- ¹⁰ Lieberman kiváló művében (1985) foglalkozik azzal, hogy milyen előnyök a longitudinális adatok az oksági kapcsolatokra vonatkozó társadalomtudományi következtetések szempontjából. Hangsúlyozza, hogy meglehetősen kockázatos a társadalomra vonatkozó oksági következtetéseket levonni teljesen független megfigyelések elemzése alapján.
- ¹¹ 1989 tavaszán, a felmérés első ciklusa idején senki sem feltételezte, hogy a gyerekeken kívül a szülők is belépnek a követéses felmérésbe. Mivel elsődlegesen a családok jellemzőinek felmérése volt érdekes számunkra, nem fektettünk különösebb hangsúlyt a férfiak és nők arányos reprezentáltságára. Így aztán az elérhetőbb csoport (a nők) volt többségben. Az 1989-es év végének eseményei vezettek ahhoz a döntéshez, hogy követéses vizsgálatot végzünk az 1989 tavaszán megkérdezett felnőtt egyénnel, ami lehetővé teszi, hogy a „Család '89” projektet felhasználjuk a posztkommunista átalakulás tanulmányozására.

- ¹² Egyértelmű a mintaválasztás miatt, hogy az elemzési adatbázis életkor szerint korlátozott: 44 év átlagéletkorral és 5 év standard eltéréssel. Ez azt jelenti, hogy az adatbázis eseteinek 75 százaléka a 40–50 év intervallumba esik. A válaszadók társadalmi összetétele tekintetében nem találtunk jelentős eltérést a megfelelő korú népességgel összehasonlítva.
- ¹³ Az adott korcsoportban a főfoglalkozásból származó havi átlagkereset 1300 korona, a jóléti juttatások nélkül számolt összes jövedelem pedig 1600 korona volt.
- ¹⁴ A táblázatokban és eredményekben való könnyebb eligazodás végett zárójelben két adatot közöltünk: a nem standardizált regressziós együtthatót és a hozzá tartozó T értéket.
- ¹⁵ Relatív kevés az ún. „magas szintű káderek” abszolút száma adatbázisunkban. Abból a mintegy 80 főből, akik megfelelnek az általános káder meghatározásnak (vezetői pozíció legalább kis vállalat vagy intézmény élén, vagy ennél magasabban), csak 20 nevezhető „magas szintű kádernek” (vezetői pozíció nagyobb vállalat vagy intézmény élén, vagy egy nagyobb körzet szintjén). Ezért kellő óvatossággal vonhatunk le következtetéseket, még akkor is, ha a megfelelő regressziós együtthatók meglehetősen magasak. Másfelől, minthogy a magasabb és alacsonyabb káderek ennyire jellegzetesen különböznek, úgy döntöttünk, elkülönítve kezeljük őket, még ha ez korlátozza is a lehetőségeinket „erős” következtetések megfogalmazására.
- ¹⁶ Mindhárom esetben végső modellként azt a modellt vettük figyelembe, amelyet a változóknak az egyenletből való „visszalépéssel történő eliminációjával” [backward elimination] kaptunk, ha az adott modellt érvényesnek találtuk (azaz, ha a valószínűségi arány -2LL nem haladta meg a statisztikai szignifikancia szokásos (0.05) értékét). A modell általános illeszkedését a standard khi-négyzet statisztika is igazolta.
- ¹⁷ Zárójelben a logit egyenletek regressziós együtthatóinak exponenciális formája [$\exp(B)$] található. Ezen együtthatók egy adott változéhoz tartozó valószínűség növekedését (vagy csökkenését) fejezik ki, feltételezve, hogy a modell többi változója konstans marad, és a modell érvényes. Például a 6.35-ös érték azt jelenti, hogy egy egyetemi diplomával rendelkező egyénnek hatszorosanál nagyobb esélye van az előmenetelre, mint azoknak, akiknek nincs egyetemi végzettségük.
- ¹⁸ Az egyéni gazdasági stratégiákat nem lehet elválasztani a családi stratégiáktól. A családi stratégiákat figyelembe kell venni az analitikus modellekben és az eredmények értelmezése során. A háztartások gazdasági magatartásának változásait kutató szerzők csoportja fontos tanulmányokat írt ezekről a témákról (Miková 1992; Vecernik 1992b).

Hivatkozások

- Boudon, Raymond 1986. *Theories of Social Change. A Critical Appraisal*. Cambridge: Polity Press
- Bourdieu, Pierre 1977. Cultural Reproduction and Social Reproduction. In: *Power and Ideology in Education*. Edited by J. Karabel and A. Halsey, New York: Oxford University Press, 487–511.
- 1986. The Forms of Capital. In: *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Edited by J.G. Richardson, New York: Greenwood Press, 241–258.
- Connor, Walter D. 1979. *Socialism, Politics and Equality*. New York: Columbia University Press
- DiMaggio, Paul—John Mohr 1985. Cultural Capital, Educational Attainment, and Marital Selection. *American Journal of Sociology*, 90, 1231–1261.
- Djilas, Milovan 1957. *The New Class*. New York: Holt, Rinehart and Winston
- Erikson, Robert—John H. Goldthorpe 1992. *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. New York: Oxford University Press
- Featherman, D.L.—F.L. Jones—R.M. Hauser 1975. Assumptions of Social Mobility Research in the U.S.: The Case of Occupational Mobility Status. *Social Science Research*, 4.
- Janacek, Kamil 1992. K vybraným socialním efektům transformace československé ekonomiky. *Sociologický časopis*, 28, 386–393.

- Kolosi, Tamás—Róna-Tas, Ákos 1992a. *The last shall be first? The social consequences of the transition from socialism in Hungary*. Paper presented at the meeting of the ISA Research Committee on Social Stratification, Trento
- 1992b. Posledni bude první? Sociální důsledky přechodu od socialismu k demokracii a trhu v Maďarsku. *Sociologický časopis*, 28, 579–598.
- Kornai János 1980. *Economics of Shortage*. Amsterdam: North Holland
- 1990. *Vision and Reality, Market and the State*. New York: Routledge
- 1992. *The Socialist System: The Political Economy of Communism*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press
- Krejci, J. 1972. *Social Change and Stratification in Postwar Czechoslovakia*. London: Macmillan
- Lenski, Gerhard 1976. History and Social Change. *American Journal of Sociology*, 82, 548–564.
- 1988. Rethinking macrosociological theory. *American Sociological Review*, 53, 163–171.
- Liebertson, Stanley 1985. *Making it Count. The Improvement of Social Research and Theory*. Berkeley: University of California Press
- Mikova, Zuzana 1992. Lidský kapitál a strategie chování ve sféře práce. *Sociologický časopis*, 28, 337–350.
- Mincer, Jacob 1958. Investment in Human Capital and Personal Income Distribution. *Journal of Political Economy*, 66, 281–302.
- Nee, Viktor 1989. A Theory of Market Transition: From Redistribution to Market in Socialism. *American Sociological Review*, 54, 663–681.
- 1991. Social Inequalities in Reforming State Socialism: Between Redistribution and Market in China. *American Sociological Review*, 56, 267–282.
- Parsons, Talcott 1954. A Revised Analytical Approach to the Theory of Social Stratification. In: *Essays in Sociological Theory*. Glencoe, Illinois: The Free Press, 386–439.
- Rehak, Jan—Blanka Rehaková 1992. Logitové modely: analýza vlivu exogenních faktorů u kategorizovaných dat. *Sociologický časopis*, 28, 84–102.
- Schultz, Theodor W. 1963. *The Economic Value of Education*. New York: Columbia University Press
- Szelényi, Iván 1983. *Urban Inequalities under State Socialism*. London: Oxford University Press
- 1988. *Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary*. Madison: Wisconsin University Press
- 1991. Strategie a důsledky přechodu od redistributivní ke smíšené hospodářské soustavě. *Sociologický časopis*, 26, 331–341.
- Szelényi, Iván—Donald J. Treiman 1991. Vývoj sociální stratifikace a rekrutace elit ve východní Evropě po roce 1989. Vyzkumný projekt. *Sociologický časopis*, 27, 276–298.
- Vecerník, Jiri 1992a. Změny v příjmové nerovnosti v letech 1988–1992. *Sociologický časopis*, 26, 666–684.
- 1992b. Trh práce: problémy a perspektivy. *Sociologický časopis*, 28, 319–336.

TÁBLÁZATOK

1. táblázat

A jövedelmek differenciálódása, 1988–1992

	1988 ^a	1989 ^b	1992(O) ^c	1992(H) ^d	1992(C) ^e
Átlag	2,787	3,271	4,340	4,585	4,891
A variancia együtthatója	0.314	0.346	0.832	0.566	0.645

^aA Jövedelmi mikrocensus 1988 adatai (munkából származó nettó jövedelem)

^bA Család '89 longitudinális kutatás első ciklusának adatai (munkából származó bruttó jövedelem, 40–50 év közötti korcsoport)

^cA Gazdasági várakozások című felmérés adatai (munkából eredő nettó jövedelem)

^dA Család '89 longitudinális kutatás második ciklusának adatai, főállásból származó bruttó jövedelem, 40–50 év közötti korcsoport

^eA Család '89 longitudinális kutatás második ciklusának adatai, az összes gazdasági tevékenységből származó bruttó jövedelem, 40–50 év közötti korcsoport

Az ^a és ^c adatforrásait Vecernik jövedelem-differenciálódás elemzéséből vettük át (Vecernik 1992).

2. táblázat

A főállásból származó egyéni jövedelem többszörös regressziója (OLS) — az 1989 tavasza és az 1992 tavasza közötti változás elemzése

Nem-standardizált regressziós együtthatók

	paraméter	T érték	paraméter	T érték	paraméter	T érték	paraméter	T érték
RINC89	0.98 ^{***}	11.963	0.95 ^{***}	11.126	0.91 ^{***}	10.828	0.70 ^{***}	7.651
MALE	637.19 ^{***}	3.448	650.73 ^{***}	3.525	594.39 ^{**}	3.236	786.40 ^{***}	4.239
CADRE89H			2088.16 ^{**}	2.586	1895.36	2.371	1339.78	1.689
CADRE89L			172.46	0.527	33.96	0.104	-72.99	-0.226
DOWNOCC					174.97	0.464	73.63	0.198
UPWOCC					375.08	1.138	374.72	1.154
DOWNSUP					285.69	0.807	133.63	0.382
UPWSUP					955.02 ^{***}	3.365	763.54 ^{**}	2.910
ENTPART					139.20	0.627	109.60	0.697
ENTFULL								
VOCAT							-23.29	-0.090
SECOND							123.71	0.471
UNIV							1268.34 ^{***}	4.017
konstans	1008.89	4.660	1184.12	4.875	1137.37	4.730	1520.01	4.931
R ² /adj.R ²	.0253	.0252	0.258	0.256	0.285	0.277	0.309	0.301

* 0.05 p < 0.01; ** 0.01 p < 0.001; *** 0.001 p

A változók magyarázatát lásd a szövegben.

Forrás: Család '89 longitudinális projekt

3. táblázat

Az összes gazdasági tevékenységből származó egyéni jövedelem többszörös regressziója (OLS) — az 1989 tavasza és az 1992 tavasza közötti változás elemzése

Nem-standardizált regressziós együtthatók

	paraméter	T érték	paraméter	T érték	paraméter	T érték	paraméter	T érték
RINC89	1.07***	11.043	1.03***	10.254	0.96***	9.845	0.68***	6.473
MALE	770.06***	3.517	785.37***	3.58	637.37**	3.001	894.10***	4.195
CADRE89H			2017.44*	2.106	1723.71	1.865	968.12	1.063
CADRE90L			238.78	0.615	-11.06	-0.029	-151.03	-0.40
DOWNOCC					94.39	0.216	-41.00	-0.096
UPWOCC					180.29	0.473	171.01	0.458
DOWNSUP					260.16	.0636	65.89	0.164
UPWSUP					1274.92***	4.197	1029.67***	3.416
ENTPART					2134.01***	6.451	2100.57***	6.487
ENTFULL					2608.67***	4.666	2655.36***	4.852
VOCAT							-172.45	-0.580
SECOND							-1.38	-0.005
UNIV							1568.10***	4.324
konstans	1008.63	3.557	1091.57	3.788	1052.06	3.784	1680.45	4.746
R ² /adj. R ²	20.231	0.229	0.235	0.231	0.299	0.292	0.332	0.322

* 0.5 p 0.1; ** 0.1 p 0.01; *** 0.001 p

Az adatok meghatározását lásd a szövegben.

Forrás: Család '89 longitudinális projekt

4. táblázat
A három fő gazdasági siker stratégia logit modellje.

változó	UPWSUP			ENTPART			ENTFULL		
	B	exp (B)	sig.	B exp	(B)	sig.	B	exp(B)	sig.
MALE	0.43	1.53	0.058	0.73	2.08	0.006	1.04	2.83	0.00
CITY	.	.	.	.	.	.	0.48	1.62	0.079
CADRE89H	.	.	.	.	.	.	1.78	5.95	0.017
CADRE89L	.	.	.	.	.	.	1.19	3.28	0.001
PARTY	.	.	.	.	.	.	0.57	1.78	0.068
PARTY F	.	.	.	.	.	.	.	.	.
SECOND	1.23	2.43	0.00	.	.	.	.	.	.
UNIV	1.85	6.35	0.00	.	.	0.66	0.51	0.072	.
COMMIT	-0.72	0.48	0.35	0.60	1.82	0.042	.	.	.
CULTD	.	.	.	.	.	.	.	.	.
ECON89D	.	.	.	0.80	2.23	0.003	.	.	.
SOC89D	0.99	2.69	0.001	0.62	1.86	0.028	0.72	2.06	0.014
FAMENT	.	.	.	.	.	.	0.61	1.85	0.035
RESTIT	-0.68	0.50	0.086	.	.	.	.	.	.
konstans	-3.51	.	0.000	-3.41	.	.	-4.03	0.00	0.00
-2LL	595.49			499.36			461.47		
df	1032			1034			1030		
sig.	1.000			1.000			1.000		
modell X ²	67.62			34.24			46.08		
df	6			4			8		
sig.	0.2880			.342			0.623		

.a változót kizártuk

- UPWSUP – felfelé mozgás a hivatali (management) hierarchiában
- EBTPART – mellékállású vállalkozói tevékenység
- ENTFULL – főfoglalkozású vállalkozói tevékenység

A változók meghatározását lásd a szövegben.

Forrás: Család '89 longitudinális projekt